

Mantık-Nahiv İlişkisini Tanımlar Terminolojisi Üzerinden Okumak -Nâzıru'l-Ceyş'in Ebû Hayyân'a Eleştirileri Bağlamında-

Reading the Relationship between Logic and Arabic Grammar through the Terminology of Definitions - in the Context of the Criticisms of Abu Hayyan by Nazir Al-Jaysh

İrfan KAYA

Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı

Assist. Prof., Bilecik Şeyh Edebali University, Theology Faculty, Department of Arabic Language and Rhetoric

Bilecik / Türkiye

irfan.kaya@bilecik.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-6169-2202>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.1454621

Cite as / Atıf: Kaya, İrfan. "Mantık-Nahiv İlişkisini Tanımlar Terminolojisi Üzerinden Okumak - Nâzıru'l-Ceyş'in Ebû Hayyân'a Eleştirileri Bağlamında-". *Marife* 24/2 (2024) 363-385. <https://doi.org/10.33420/marife.1454621>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır."

Mantık-Nahiv İlişkinini Tanımlar Terminolojisi Üzerinden Okumak -Nâzıru'l-Ceyş'in Ebû Hayyân'a Eleştirileri Bağlamında-

Özet

Arap dili gramerinin en önemli kaynaklarından biri olan İbn Mâlik'e (ö. 672/1274) ait Teshîlül-fevâid isimli eser, 7/13. asırda büyük ilgi görmüştür. Bu kitap üzerine büyük bir kısmı Mısır ve Şam bölgelerinde yaşamış âlimler tarafından çok sayıda şerh ve bu şerhler için haşiyeler yazılmıştır. Bu şerhlerin en meşhurlarından biri Ebû Hayyân el-Endelüsî'ye (ö. 745/1344) ait et-Tezyil ve't-Tekmil'dir. Ebû Hayyân, söz konusu eserinde pek çok konuda İbn Mâlik'e itirazlar yöneltmiştir. Teshîl üzerine yazılan şerhlerden bir diğeri 8/14. asırda Memlük devlet yönetiminde bir çeşit genelkurmay başkanlığı mesabesinde bulunan "nâzıru'l-ceyşlik" makamına getirilen ve bu unvanıyla bilinen Muhibuddin Muhammed b. Yusuf'a (ö. 778/1376) ait Temhîdu'l-Kavâid bi şerhi Teshîlül-Fevâid isimli eserdir. Nâzıru'l-Ceyş lakabıyla meşhur olan müellif bu şerhinde çeşitli nahiv meselelerinde birçok nahiv âlimine ve aynı zamanda hocası Ebû Hayyân'a itirazlar yöneltmiş, onun İbn Mâlik'e yönelik eleştirilerine de cevaplar vermiştir.

Nahiv ilminin gelişim sürecinde önemli bir dönüm noktası olan mantık-nahiv kesişmesi, mantık ilminin birçok istilâhının ve yönteminin nahiv ilmine geçmesini sağlamıştır. Özellikle 4/9. asır ve sonrasında belirginleşen bu etkilenim daha çok tanımlar, illet ve istidlal konularında kendini göstermiştir. Mantık-nahiv etkileşiminin yoğunlaştığı dönemde nahiv kitaplarında birçok mesele olduğu gibi tanımlarla ilgili bahislerde de mantık terminolojisinin yerleşik bir hal aldığı görülmektedir. Mantık ilminde kullanılan tanıma ait cins, tür, fasıl, arâz ve hadd gibi birçok terim, nahiv kitaplarında sık sık kullanılır olmuştur. Bunun bir örneğine Nâzıru'l-Ceyş'in, Ebû Hayyân'ın eleştirilerine yönelik itirazlarında da şahit olunmaktadır. Ebû Hayyân, nahiv ilminin temel konuları sayılan kelimenin, kelâmın, ismin, harfin, fâilin ve zamirin tanımında İbn Mâlik'i, mantık kurallarına uymadığı gerekçesiyle tenkit etmiştir. Ebû Hayyân, İbn Mâlik'in Teshîl isimli eserinde yaptığı tanımları bazen tanımda uzak cinsin kullanılmış olması, bazen efrâdını câmi' ayyârını mani' olmaması, bazen tanımda gereksiz terim kullanımı, bazen de tanımda olumsuzluk edatı kullanılmış olması gibi farklı açılardan eleştirmiştir. Nâzıru'l-Ceyş eserinde, nahiv meseleleri ile ilgili kendisinden önce yaşamış pek çok âlimin fikirlerine yönelttiği itiraz ve cevaplarında gerek tanımlar gerek tanımlar dışındaki konularda yeri geldiğinde mantık terminolojisini yoğun bir biçimde kullanmıştır. Onun Ebû Hayyân'a yönelik, tanımlara ilişkin itirazları, çoğu zaman nahiv ilmine ait meselelere dair tartışmaların bazen de tanımların mantık disiplini içerisindeki kural ve şartlarıyla alakalıdır. Özellikle tanımlar konusunda İbn Mâlik'i müdafaa ederken gösterdiği yaklaşım, mantık ve nahiv meselelerine olan hâkimiyetini ortaya koymaktadır.

Nâzıru'l-Ceyş ve eseri hakkında ülkemizde herhangi bir çalışma yapılmamış olması konu ile ilgili bize özgün fırsatlar sunmaktadır. Mantık nahiv etkileşimine, nahiv eserlerinde yerleşmiş olan mantık terminolojisi üzerinden yaklaşmak bu çalışmanın temel hedeflerinden biridir. Bundan dolayı bu çalışmada Nâzıru'l-Ceyş'in, Ebû Hayyân'ın itirazlarına yönelik cevaplarından sadece tanımların, mantık kaidelerine uygunluğu ile ilgili olanları ele alınmıştır. Çalışma çerçevesinde yapılan incelemeler neticesinde Nâzıru'l-Ceyş'in Ebû Hayyân'ın itirazlarına verdiği cevaplarında İbn Mâlik'i savunma izlenimi verdiği görülmektedir. Nâzıru'l-Ceyş'in çoğunlukla tutarlı gözükten cevaplarında nahiv ve mantık meselelerine olan vukûfiyeti tespit edilmiştir. Böylelikle onun Teshîl şerhleri bağlamında nahiv ilmine yaptığı katkıların belirlenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca iki müellifin itiraz ve cevaplarında kullandıkları üslup üzerinden mantık terminolojisinin nahiv çalışmalarında ne düzeyde yer edindiği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Nahiv, Tanım, Nâzıru'l-Ceyş, Teshîl.

Reading the Relationship between Logic and Arabic Grammar through the Terminology of Definitions - in the Context of the Criticisms of Abu Hayyan by Nazir Al-Jaysh

Summary

Al-Tashil al-Fawaid written by Ibn Malik (d. 672-1274), which is one of the most important works of Arabic language grammar, attracted great attention between the 7th and the 13th centuries. Many commentaries and annotations for these commentaries were written on this book by scholars, most of whom lived in Egypt and Damascus regions. One of the most famous of these commentaries is al-Tazyil wa al-Takmil by Abu Hayyan al-Andalusi (d. 745-1344). In his work, Abu Hayyan objected to Ibn Malik on many issues. One of the commentaries written in al-Tashil is the work named Tamhid al-Kawa'id bi sharhi Tashil al-Fawaid, written by Muhibuddin Muhammed b. Yusuf (d. 778-1376), who was appointed to the position of "nazir al-jaysh" in the Mamluk state administration in the 8th-14th century. In this commentary,

the author, who is famous with the nickname Nazır al-Jaysh, raised objections to many grammarians and also to his teacher Abu Hayyan on various grammar issues, and also responded to his criticisms of Ibn Malik.

The intersection of logic and grammar, which is an important turning point in the development process of the science of grammar, enabled many of the terminologies and methodologies of the science of logic to be transferred to the science of grammar. This influence, which became especially evident in the 7th-13th century and later, manifested itself mostly in definitions, cause and inference. In the period when logic-syntax interaction intensified, it is seen that logic terminology became established in grammar books not only in topics related to definitions but also in many subjects. Many terms of definition used in the science of logic such as kind, type, division, arâz and hadd have been frequently used in the books of grammar. An example of this can be witnessed in Nazır al-Jaysh's objections to Abu Hayyan's criticisms. Ebû Hayyân criticized the definitions made by Ibn Mâlik in his work called Teshîl from different angles, such as sometimes using the distant gender in the definition, sometimes not using the efrad câmi' ayyâr mani', sometimes using unnecessary terms in the definition, and sometimes using the negation preposition in the definition. Ebû Hayyân criticized the definitions made by Ibn Mâlik in his work called Teshîl from different angles, such as sometimes using the distant gender in the definition, sometimes not using the efrad câmi' ayyâr mani', sometimes using unnecessary terms in the definition, and sometimes using the negation preposition in the definition. In his work, Nazır al-Jaysh, he used logic terminology extensively, both in terms of definitions and in matters other than definitions, in his objections and answers to the ideas of many scholars who lived before him regarding the issues of grammar. His objections to Abu Hayyan regarding definitions are mostly discussions about the discipline of grammar, and sometimes they are related to the rules and conditions of definitions within the discipline of logic. His approach to defending Ibn Malik, especially regarding definitions, reveals his mastery of logic and syntax issues.

The fact that no study has been conducted on Nazır al-Jaysh and his work in our country offers us unique opportunities on the subject. One of the main goals of this study is to approach the interaction of logic and grammar through the logic terminology established in grammar works. Therefore, this study discusses only the answers of Nazır al-Jaysh to Abu Hayyan's objections, which are related to the conformity of the definitions to the rules of logic. Because the logical language seen in the grammar works shows itself more clearly in terms of definitions. As a result of the examinations made within the framework of the study, it is seen that Nazır al-Jaysh aimed to defend Ibn Malik in his answers to Abu Hayyan's objections. Nazır al-Jaysh's knowledge of the issues of grammar and logic has been determined in his answers, which seem mostly consistent. Thus, it was aimed to determine his contributions to the science of grammar in the context of Tashil commentaries. In addition, through the style used by the two authors in their objections and answers, it has been tried to determine to what extent the logic terminology has gained a place in the grammar studies.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Grammar, Definition, Nazır al-Jaysh, al-Tashil

Giriş

Arap dili gramerinin temel kaidelerini belirleme faaliyetleri, İslam dininin çeşitli coğrafyalara yayılıp farklı din ve kültürlerle karşılaşması neticesinde, Kur'ân-ı Kerim'in Arapça bilmeyenler tarafından doğru anlaşılmasını amaçlayan ilmi çalışmaların ilk tezahürleri arasında yer alır. Hz. Ali'nin hilafeti döneminde Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) ile başladığı genel kabul gören bu faaliyetler 1/7. asırda sistematik hale gelmiş ve ilk eserlerini vermiştir. Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) kaleme aldığı günümüze ulaşan ilk nahiv eseri olan *el-Kitâb*'in ele aldığı konular ve tartışmaların çeşitliliği, daha 2/8. asırda nahiv çalışmalarının kısa sürede ne kadar mesafe kat ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Basra ve Kûfe merkezli ortaya çıkan nahiv çalışmaları birkaç yüzyıl içerisinde İslam coğrafyasının birçok şehrine yayılmış ve her bir bölge, kendi içerisinde belirli bir metodoloji takip eden nahiv ekollerinin yayıldığı yerler olmuştur. Özellikle bazı nahiv eserleri, günümüze kadar yüzyıllarca İslam coğrafyasının birçok bölgelerinde, nahiv öğrenmek ve öğretmek için medreselerde ve çeşitli ilim mahfillerinde rağbet görmüş, meşhur olmuş ve

âlimler tarafından da ilgi odağı haline gelmiştir. Bu eserler arasında İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *Kâfiye*'si ve İbn Mâlik'in *Teshîlu'l-fevâid* ve *Elfıyye* isimli eserleri sayılabilir.¹ Bu iki eser nahiv meselelerini ele alırken uyguladıkları metot ve veciz üsluplarıyla şöhrete kavuşarak nahivle ilgilenen pek çok âlim tarafından şerh edilmiştir.

İbn Mâlik'in *Teshîl* isimli eserinin en önemli şerhlerinden biri Ebû Hayyân'ın yazdığı *et-Tezyîl ve't-tekmîl*'dir. Ebû Hayyân, hacimli bir nahiv kitabı sayılabilecek bu eserinde çoğu meselede kendisinden önceki nahiv âlimlerine itirazlar yönelttiği gibi aynı zamanda hocası olan İbn Mâlik'e eleştiriler yöneltmiştir. Ebû Hayyân'ın eleştirilerine konu olan meselelerden biri de İbn Mâlik'in yaptığı tanımlardır. Ebû Hayyân onun yaptığı tanımları mantık metodolojisi açısından tenkit etmiş ve yeri geldiğinde alternatif tanım önerileri de sunmuştur. Bu eleştiriler Ebû Hayyân'ın eleştiri kültürüne yaptığı katkı bağlamında ülkemizde de bazı çalışmalara konu olmuştur.²

Ebû Hayyân'ın *Teshîl* şerhinde İbn Mâlik'e yönelttiği eleştiriler, kendi öğrencisi Nâzıru'l-Ceyş tarafından ele alınmıştır. Nâzıru'l-Ceyş, *Teshîl* üzerine yazdığı *Temhîdu'l-Kavâid bi şerhi Teshîli'l-Fevâid* isimli şerhinde çeşitli meselelerde Ebû Hayyân'ın itirazlarına cevap vermiştir. Bu cevapların bir kısmı da tanımlarla ilgilidir. Nâzıru'l-Ceyş, İbn Mâlik'in fikirlerine yönelik Ebû Hayyân'ın ortaya koyduğu itirazların çoğunda İbn Mâlik'i desteklemiştir. Nâzıru'l-Ceyş'in söz konusu eserini önemli kılan hususlardan bir diğeri onun, dönemin Memlûk sultanı Selahaddin Muhammed'in en önemli emirlerinden olan Yelboğa b. Abdullah el-Ömerî'ye (ö. 768/1366) ithaf edilmiş olmasıdır.³ Arap dil ilimleriyle ilgilenen bir âlim olarak Nâzıru'l-Ceyş'in, *Temhîdu'l-Kavâid* isimli şerhinin hem mukaddimesinde kaleme aldığı ithaf yazısından hem de Nâzıru'l-Ceyş'lik makamına getirilmesinden, dönemin Memlûk yöneticileriyle iyi ilişkiler içerisinde olduğu ortaya çıkmaktadır.⁴

Çalışma, söz konusu iki müellif arasında cereyan eden tanımlarla ilgili tartışmaların mantık formasyonuna uygunlukla alakalı olanlarını ele almaktadır. Aristo mantığı⁵-nahiv/gramer arasındaki ilişkinin niteliği ve kapsamıyla ilgili olarak klasik ve modern dönemde birtakım çalışmalar yapılmıştır. Mantık ve nahiv arasındaki ilişki, düşünce ile onun ifadesi arasındaki ilişkiye benzetilmiştir.⁶ Ayrıca Arap dünyasında ortaya çıkan ilk nahiv çalışmalarının ve Sîbeveyhi'nin eserinin de

¹ Abdülkerim Muhammed el-Es'ad, *el-Vasîl fî Târîhi'n-Nahvi'l-Arabî* (Riyad: Dâru's-Şevvâf, 1992), 166, 203; Muhammed eş-Şâtir Ahmed Muhammed, *el-Mûceş fî Neş'eti'n-Nahv* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1982), 110.

² Mehmet Nafi Arslan, "Dil Âlimleri Arasındaki Eleştiri Kültürü ve Ebû Hayyân'ın Eleştirilerinden Örnekler", *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı*, ed. Mahsum Aytepe vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 535, 549; Selim Tekin, *Ebu Hayyân el-Endelûsî ve Arap Gramerindeki Yeri* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019).

³ İsmail Yiğit, "el-Melikü'l-Eşref, Şa'bân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/66.

⁴ Muhibbuddin Muhammed b. Yusuf b. Ahmed Nâzıru'l-Ceyş, *Temhîdu'l-kavâid bi şerhi Teshîli'l-fevâid* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2007), 1/111.

⁵ Aristo mantığı ifadesi bundan sonraki bölümlerde kısaca mantık kavramıyla ifade edilecektir.

⁶ Osman Bilen, "Mantık ile Gramer İlişkisi Üzerine İki Görüş", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2001), 97.

içinde bulunduğu erken dönem nahiv eserlerinin mantık ilminden etkilenip etkilendiğine dair tartışmalar klasik dönemde olduğu gibi günümüzde de devam etmektedir.⁷

4/10. Asırda Mettâ b. Yunus (ö. 328/940) ile Sîrâfî (ö. 368/979) arasında gerçekleşen mantık-nahiv tartışması, nahiv ilminin kendisine has oluşturduğu yönemi, kadim Yunan mantığının metodolojisi ile buluşturmuştur. Dönemin önemli âlimlerinden Ali b. İsa er-Rummânî'nin (ö. 384/994) nahiv ıstılahlarını mantık metoduyla tarif etmesine dayanan *el-Hudûd* isimli eseri ile mantık ilminin bazı unsurları, bilhassa tanım/hadd olgusu nahiv ilmine dâhil olmuştur. Nahiv alanında kaleme alınan eserlerde genel olarak nominal/ismî ta'rif kullanılmıştır. Ancak mantık ilmi ile etkileşimin başladığı ilk dönemlerde tanım için bazen *hadd* bazen de *ta'rif* terimlerinin kullanıldığını söylemek mümkündür.⁸ Bu dönemde nahiv âlimleri arasında cereyan eden tartışmaların içerisinde nahiv meselelerinin yanı sıra mantık ıstılahları, illet ve istidlal gibi daha çok mantık ilmine ait olan meseleler de yer bulmaya başlamıştır. Özellikle nahiv eserlerinin şerh edilmeye başlandığı bir dönem olarak 8/14. asra gelindiğinde şârihler arasındaki tartışmaların içerisinde nahiv ıstılahlarının tanımlarında görülen mantıksal kusurların da dâhil olduğu görülmektedir. Şârihler arası gerçekleşen bu tartışmaların bazen salt mantık terminolojisi üzerinden yürütülmesi mantık-nahiv ilişkisinin geldiği noktayı göstermesi açısından önem arz etmektedir.⁹ Nitekim mantık ilminin nahiv ile etkileşim içinde bulunduğu bir dönemde kaleme alınan bu eserlerde müellifler, fikrî tartışmalarını öncelikle tanımlar üzerinden yürütmüşlerdir. Zira dil verilerinin sahadan toplandığı dönemin ardından nahiv ilminin olgunluk çağı sayılabilecek 4/11. asır ve sonrasında, nahvî tartışma konuları nahiv ıstılahlarının tanım, kapsam ve taksimleri üzerinde yoğunlaşmıştır.¹⁰

Ülkemizde, Nâzırû'l-Ceyş'in, Ebû Hayyân'a yönelik eleştirilerini ele alan herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Arap dünyasında ise tespit edebildiğimiz kadarıyla Nâzırû'l-Ceyş'in Ebû Hayyân'a yönelik eleştirileri sadece mecrur isimler bağlamında bir yüksek lisans tezine konu olmuştur.¹¹

Çalışma, birtakım Memlûk devlet ricâlinden önemli destekler görmüş bir âlim/bürokrat olan Nâzırû'l-Ceyş'in Arap dil ilimleriyle ilgili ortaya çıkan literatürün en meşhur eserlerinden biri olan *Teshîl* üzerine yazdığı şerh üzerinden mantık-nahiv ilişkisine değinmektedir. Çalışmada Nâzırû'l-Ceyş'in hacimli eserindeki Ebû Hayyân'a verdiği cevapların sadece tanımlarla ilgili olanlarına yoğunlaşmıştır. Buna bağlı olarak öncelikle eserde, baştan sona sadece tanımlarla ilgili olan itiraz-

⁷ Bünyamin Aydın, "Modern Dönemde Nahiv-Mantık Tartışması -Aristo Mantığı-Arap Grameri İlişkisi Üzerine Üç Görüş", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXVII/1 (2023), 32.

⁸ Süleyman b. Ali ed-Dahyân, "el-İ'tirâdu'l-mantıkî ale'l-haddî'n-nahvî", *Mecelletü Câmîati Ümmi'l-Kurâ li Ulûmi'l-Luğa ve Âdâbiha* 7 (2012), 18.

⁹ Mehmet Şirin Çıkar, "Arap Dilbilim Çalışmalarında 'Had/Tanım' Terimi ve Er-Rummânî'nin 'El-Hudud' Adlı Eseri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V/2 (2005), 53-69; Mehmet Şirin Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2017), 91, 141.

¹⁰ "Dahyân, el-İ'tirâdu'l-Mantıkî", 24-46.

¹¹ Talâl Avîd Mısıri, *İ'tirâzatu Nâziri'l-Ceyş alâ Ebî Hayyân el-Endelüsî fi'l-mecrûrât min hılâli kitâbi Temhîdî'l-kavâid bi şerhi Teshîli'l-fevâid* (Medine: Taibah University, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

cevap diyalogları taranmıştır. Nâzıru'l-Ceyş'in tanımlarla ilgili olarak Ebû Hayyân'ın İbn Mâlik'e yönelik eleştirilerine verdiği bu cevapların kelime, kelâm, isim, fiil, harf, mübtedâ, temyiz ve ism-i işaret gibi birçok meseleyi kapsadığı görülmüştür. Ancak tanımlarla ilgili iki müellif arasındaki bu tartışmaların hepsini ele almak makale hacmini aşacağından bunlar içerisinde sadece mantık ilmi ile ilişkili olarak tanım şartlarını taşıyıp taşıyımama yönünden cereyan eden ihtilafların ele alınması planlanmıştır. Bu bağlamda Ebû Hayyân'ın altı noktada, yapılan tanımların mantık ilmine uygun olmadığını ifade ederek, mantık istilahları kullanmak suretiyle İbn Mâlik'e itirazlar yönelttiği, Nâzıru'l-Ceyş'in de bu itirazlara cevaplar verdiği belirtilmelidir. Söz konusu altı mesele dışındaki tartışmalar doğrudan, mantıksal açıdan tanımın niteliğine dair gerçekleşen tartışmalar değildir. Çalışma mantık-nahiv etkileşimini tanımlar özelinde Nâzıru'l-Ceyş'in Ebû Hayyân'a yönelttiği eleştiriler üzerinden ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu hedefi gerçekleştirmek adına öncelikle eser ve müellifi hakkında bilgi verilecektir. Ardından tartışmaların daha net anlaşılabilmesi için tanım olgusundan bahsedilecek ve nihayet eleştirilere yer verilecektir. Nâzıru'l-Ceyş'in, Ebû Hayyân'ın eleştirilerine yönelik cevapları ele alınırken yeri geldiğinde diğer *Teshîl* şerhlerindeki benzer açıklamalara da değinilerek müellifin fikirleri değerlendirilecektir.

1.Nâzıru'l-Ceyş ve Teshîl Literatürü

Nâzıru'l-Ceyş'in şerhini kaleme aldığı *Teshîl*, İbn Mâlik'in (ö. 672/1274) *El-fiyye*'den sonra nahiv ilmi alanında en çok şöhret bulmuş eseridir. Aslen Endülüslü olan İbn Mâlik, oradaki siyasi istikrarın bozulmasını takiben önce Kuzey Afrika'ya, ardından da Dımaşk'a gelmiş ve buraya yerleşmiştir. Dımaşk'ta çeşitli ilim sahalarında dönemin önde gelen âlimlerinden dersler aldıktan sonra Halep ve Hama'da dersler vermiştir.¹² İbn Mâlik'in nahiv ilmine dair kaleme aldığı, aslında muhtasar olan kitabı *Teshîlu'l-fevâid ve tekmi'lu'l-makâsîd*, yine müellife ait *el-Fevâidu fi'n-nahv* isimli eserinin özetidir. Ancak bu muhtasar eserin yani; *Teshîlu'l-fevâid ve tekmi'lu'l-makâsîd*'in, içinde barındırdığı kapalılıklar ve kısaltılmış ibarelerden dolayı müelliften şerh edilmesi talep edilmiştir. İbn Mâlik, te'lif ettiği bu kitaba kendisi tekrar bir şerh yazmaya başlamış ancak şerhi bitirmeye ömrü vefa etmemiştir. Yarım kalan şerhi bitirmek oğlu Bedreddin b. Mâlik'e (ö. 686/1287) nasip olmuştur.¹³

Nahiv ilmi sahasında meşhur olan *Teshîl* üzerine, büyük bir kısmı İbn Mâlik'in yaşadığı bölge olan Şam ve Mısır'da yaşayan âlimler tarafından olmak üzere çok sayıda şerh kaleme alınmıştır. Bu şerhlerden bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Şerhu't-Teshîl*: Müellifin kendi yazdığı şerh olan bu eser oğlu Bed-

¹² Abdülbaki Turan, "İbn Mâlik et-Tâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV Yayınları, 1999), 20/169.

¹³ İbn Ümmü Kâsım el-Murâdî, *Şerhu't-Teshîl* thk. Muhammed Abdünnebi (Mansura: Mektebetü Emîn, 2006), 1/11; Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-kütübi ve'l-fünûn* (Beyrut: Dâri İhyâ-i Tûrâsî'l-Arabî, ts.), 1/405.

- ruddin b. Mâlik (ö. 686/1287) tarafından tamamlanmıştır.
2. *Şerhu't-Teshîl*: İbn Kudâme el-Makdisî'ye (ö. 744/1343) ait bir şerhtir. Ebû Hayyân'ın İbn Mâlik'e itiraz ettiği konularla ilgili tartışmalara yer vermiştir.
 3. *et-Tahyîl*: Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) *Teshîl* için yazdığı özetdir.
 4. *et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî Şerhi Teshîl*: Yine Ebû Hayyân'ın kaleme aldığı bu şerhte müellif birçok konuda İbn Mâlik'e itirazlarını dile getirmiştir. Ayrıca Ebû Hayyân bu eserinde Hz. Peygamberin hadislerinden çokça istişhâdda bulunmuştur.
 5. *Şerhu't-Teshîl*: İbn Ümmü Kasım el-Murâdî'ye (ö. 749/1348) ait bir şerhtir.
 6. *Şerhu't-Teshîl*: Semîn el-Halebî'ye (ö. 756/1355) ait bir şerhtir. Günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.
 7. *Takyîdu'l-Celil ala't-Teshîl*: Ebû Abdullah es-Sebtî'ye (ö. 760/1359) ait bir şerhtir.
 8. *et-Tahsîl ve't-Tafsîl*: İbn Hişâm el-Ensârî'nin (ö. 761/1360) kaleme aldığı bir şerhtir.
 9. *el-Müsâ'id alâ Teshîli'l-Fevâid*: Bahâeddin İbn Akîl'in (ö. 769/1367) kaleme aldığı kısa açıklamalarla ibarelerin şerh edildiği bir eserdir.
 10. *Şerhu't-Teshîl*: Meşhur fıkıh âlimi Ebu Muhammed el-İsnevî (ö. 772/1370) tarafından kaleme alınmış ancak tamamlanamamış bir şerhtir.
 11. *Temhîdu'l-Kavâid bi şerhi Teshîli'l-Fevâid*: Çalışmamızın da konusu olan bu şerh Nâzıru'l-Ceyş (ö.778/1376) tarafından kaleme alınmıştır.
 12. *el-Kavânîn*: İzzuddîn Muhammed b. Ebî Bekr'e (ö. 819/1416) ait *Teshîl*'in muhtasarı olarak kaleme alınmış bir eserdir.
 13. *Nazmu't-Teshîl*: Şihâbuddin Ahmed b. Yâhûd ed-Dımaşkî'ye (ö. 820/1417) ait nazım türü bir eserdir.
 14. *Hidâyetü's-Sebîl*: Abdülkadir b. Ebi'l-Kasım'a (ö. 820/1417) ait tamamlanamamış bir şerhtir.
 15. *Ta'liku'l-Ferâid alâ Teshîli'l-Fevâid*: Bedrüddîn ed-Demâmînî (ö. 827/1424) tarafından yazılmış şerhtir. Müellif bu şerhi Hindistan'da bazı talebelerinin isteği üzerine kaleme almış ve döneminin Gücerat emiri Muzaffer Şah'ın oğlu Ahmet Şah'a ithaf etmiştir. Ayrıca Demâmînî'nin aynı eser üzerine Mısır'da yazdığı iki şerhi daha bulunmaktadır.
 16. *Cellâbu'l-Fevâid*: Şemseddin Ebû Yâsir'e (ö. 844/1440) ait bir şerhtir.¹⁴

Ayrıca kaynaklarda Muhammed b. Ahmed Tilimsânî (ö. 771/1370), İbn Hâni es-Sebtî (ö. 733/1333), Muhammed b. Ali el-Erbilî, Alâeddin Ali b. Hüseyin (ö.

¹⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, 1/405.

755/1354), Ebu'l-Abbas el-Askerî (ö. 750/1349), Ebû Ümâme Muhammed b. Ali (ö. 763/1362), Muhammed b. Hasan el-Mâlikî (ö. 771/1370), Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (ö.776/1374), eş-Şihâb Ahmed b. Muhammed ez-Zübeyrî (ö. 801/1399), Celaleddin el-Mahallî (ö. 864/1459), Muhammed b. Ali el-Halebî'ye (ö. 933/1527) ait şerhlerin de bulunduğu ifade edilmektedir.¹⁵

Çalışmamız kapsamında değineceğimiz şerhlerden biri olan *et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî şerhi Teshîl*'in müellifi Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö.745/1344), İbn Mâlik gibi aslen Endülüslüdür. Ebû Hayyân ilmî kariyerini geliştirmek amacıyla doğduğu yerleri terk edip birçok İslam beldesini dolaştıktan sonra Kahire'ye yerleşmiştir. Burada birçok eser kaleme almış ve talebeler yetiştirmiştir.¹⁶ İlimle dolu bir hayatın ardından Kahire'de vefat etmiştir. Aynı zamanda tabakât müellifi olan öğrencisi Halil b. Aybek es-Safedî (ö. 764/1363) onun hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: '*Hocalarım arasında onun kadar çalışan birini görmedim. Onu ya ilim meclislerinde ilim dinlerken, ya bir kitap üzerinde çalışırken ya da yazarken gördüm. Onu bunlar dışında bir halde görmedim.*'¹⁷ Ayrıca Ebû Hayyân, İbn Mâlik tarafından yazılmış, yukarıda zikri geçen yarım kalan şerhi tamamlamak isteyen âlimlerden biridir. O, önce yarım kalan şerhi tamamlamış ancak kendisinden eserin kalan kısımlarını da şerh etmesi talep edilince *et-Tezyîl ve't-Tekmîl* isimli hacimli eseri ortaya çıkmıştır. Bu eserin en belirgin özelliği Ebû Hayyân'ın, birçok nahiv meselesinde İbn Mâlik'e yönelttiği eleştirileri içermesidir.

Teshîl'i şerh eden alimlerden biri olan Muhammed b. Yusuf b. Ahmed b. Abdiddâim, Muhibbuddin ve Nâzıru'l-ceyş veya Nâzıru'l-Cuyûş lakaplarıyla meşhur olmuştur. Kaynaklarda 696/1297 yılında Halep'te dünyaya geldiği, sonradan Kahire'ye yerleştiği ve yine burada 778/1376 yılında vefat ettiği bildirilmiştir.¹⁸ Kahire'de Ebû Hayyân el-Endelüsî'den ve Hatip el-Kazvinî'den dersler almış ve Arap dil ilimlerinde yetkinlik kazanmıştır. Ayrıca hadis, tefsir, kıraat ve fıkıh alanlarında da çeşitli hocalardan dersler almıştır.¹⁹

Mısır'da Memlûk devlet yapısı içerisinde önemli bir konum olarak bir çeşit 'genelkurmay başkanlığı' gibi anlaşılabilir 'Nâzıru'l-ceyşlik' makamına getirilmiştir. Böyle bir devlet görevinin yanı sıra ilimle de meşgul olmuş nadir zatlardan biridir.²⁰ Kaynaklarda sadece iki eser kaleme aldığı rivayet edilmiştir. Bunlardan biri İbn Mâlik el-Endelüsî'ye ait olan *Teshîlu'l-fevâid* isimli nahiv kitabına yazmış

¹⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, 1/406.

¹⁶ Mahmut Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/152.

¹⁷ Selâhaddin Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefiyât*, thk. Ahmed el-Arnâvut vd. (Beyrut: Dâru İhyâ-i Turâs, 2000), 5/175.

¹⁸ Şihâbuddin Ebu'l-Fadl İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fî a'yâni mieti's-Sâmine* (Haydarabad: Dâru'l-Maârifil-Osmaniyye, 1982), 6/45; Şihâbuddin Ebu'l-Fadl İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâ'ü'l-ğumr bi-ebnâ'î'l-umr*, thk. Hasan Habeşî, (Mısır: el-Meclisu'l-Alâ li Şuûni'l-İslami, 1969), 1/147.

¹⁹ Abdurrahman b. Ebî Bekr Celaluddin es-Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdara fî Tarihi Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrhim (Kahire: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye, 1967), 1/537.

²⁰ Hayruddin b. Mahmud b. Muhammed ez-Zirikli, *el-Âlâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Malâyîn, 2002), 7/153.

olduğu şerh olan *Temhîdu'l-Kavâid bi şerhi Teshîli'l-Fevâid*, diğeri de Hatîb ed-Dımaşkî'ye ait olan *Telhîsu'l-miftâh* isimli belagat kitabına yazdığı şerh olan *el-İfsâh fî şerhi Telhîsi'l-Miftâh* adını taşıyan te'liftir.²¹

2. Arap Dil İlimlerinde Tanım/Hadd Olgusu

Lugat itibariyle "bir şeyi engellemek, çalışmaktan, süslenmekten imtina etmek, iki şey arasını ayırmak" anlamlarına gelen حَدٌّ/hadde fiilinin masdarı olan حَدٌّ/hadd, isim olarak "bir şeyin ayırım noktası, sonu"²² anlamlarına gelmektedir. İstilahî anlamda ise her ilim için farklı bir tanıma sahip olan kelime genel bir tanımlama yapılacak olursa "bir şeyin mahiyetini bildiren söz" şeklinde tanımlanabilir.²³ İslam mantıkçılarının aynı zamanda *el-kavlü's-şârih/açıklayan söz* ismini verdikleri kavram, mantıkçılar, kelamcılar ve nahiv âlimleri tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır.²⁴ Hadd/tanım kavramı aslen mantık kökenli bir terim olmasına rağmen İslami ilimlerin gelişimi ve Yunan kültür havzasına ait eserlerin Arapçaya tercümesini müteakiben hadis, fıkıh, nahiv ve belagat gibi ilimlerde sıkça kullanılır olmuştur. Özellikle nahiv ilmi bağlamında söylenecek olursa 4/10. asır ve sonrasında kaleme alınmış eserlerde hadd/tanım hem kavramsal düzeyde hem de bir olgu olarak daha sık rastlanılan bir unsur olmaya başlamıştır. Mantığın nahiv ilmine etkisi tanımlarla sınırlı değildir. Söz konusu etkileşim temel olarak tanımlar, illet ve istidlâl alanlarında gerçekleşmiştir.²⁵ Ancak 4/10. asır sonrasında nahiv kitaplarında mantık ilminin etkisi, tanımlar hususunda daha belirgin olmuştur.²⁶ Hatta Zeccâcî (ö. 337/949) yaşadığı dönemde nahiv istilahlarının tanımı yapılırken mantık ilminin kıstaslarının esas alınmasından rahatsız olduğunu beyan etmiştir.²⁷ Ayrıca âlimler birbirilerine genellikle tanımlar konusunda eleştiriler yöneltmiştir. Diğer bir deyişle nahiv ilminde âlimler, tanımlar üzerinden fikri yeteneklerini ortaya koymuşlar ve birbirileriyle mücadeleye girişmişlerdir.

2.1. Tanım/Hadd Çeşitleri

Hadd kelimesinin mantık ilmindeki en genel tanımı 'zihinde sureti oluşturulmak istenen bir olguyu tarif eden ve onu diğerlerinden ayıran açıklayıcı söz' şeklindedir. Mantık literatüründe tanım lafzî ve hakikî olmak üzere temelde iki kısma ayrılmıştır. Lafzî tanım bir kavramı farklı bir lafız ile tanımlamaktır. Örneğin 'gazanfer' kavramını 'aslan' diyerek tanımlamak bu türden bir tanımdır. Tanımın

²¹ İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin esmâi'l-Müellifin ve âsâri'l-musannifin* (Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l-Arabî, 1951), 2/169.

²² Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-âyn* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 2004), 145; el-Cevherî, İsmail b. Hammâd, *Mu'cemu's-Sihâh* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2012), 216; Farabî, Ebû İbrahim İshak b. İbrahim, *Mu'cemu divâni'l-edeb*, thk. Ahmed Muhtar Ömer (Kahire: Müesseseti Dâri's-Şa'b, 2003), 3/119.

²³ Ali b. Muhammed Şerîf el-Cürçânî, *Mu'cemu't-ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddık Mînşâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 74.

²⁴ Çıkar, "Arap Dilbilim Çalışmalarında 'Had/Tanım' Terimi ve Er-Rummân'nin 'El-Hudud' Adlı Eseri", 54, 55.

²⁵ Dahyân, "el-İ'tirâdu'l-Mantıkî", 16.

²⁶ Dahyân, "el-İ'tirâdu'l-Mantıkî", 16.

²⁷ Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî, *el-İdâh fî 'ileli'n-nahv*, thk. Mazin el-Mübârek (Beyrut: Dâru'n-nefâis, ts.), 48.

ikinci kısmı olan hakikî tanım ise bir kavramın mahiyetinin açıklanmasıdır. Hakikî tanım mantık ilmine ilişkin kaleme alınan eserlerde detaylı bir biçimde ele alınmıştır.²⁸ Tanım bir şeyin mahiyetini açıklığa kavuşturmayı amaçladığından onu oluşturan unsurlar; tanımı yapılan şeyin ait olduğu en yakın cins, onu aynı kategorideki diğer türlerden ayıran ve ondaki daimî bir nitelik olarak fasıl, genel arazlar ve özel arazlardır.²⁹ Bu dört unsurdan hangilerinin kullanıldığına bakılarak tanım, genel olarak dört kısma ayrılmıştır:

Hadd-i tâm: Bir şeyin en yakın cinsi ve en yakın faslıyla yapılan tanımdır. İnsanın tanımı yapılırken 'konuşan canlıdır' denmesi buna örnektir. Zira tanımda yer alan 'canlı' insanın ait olduğu en yakın cins, 'konuşan' ifadesi ise onu diğer canlılardan ayıran en belirgin özelliği, yani fasıldır.

Hadd-i nâkıs: Tanımı yapılmak istenen unsurun sadece faslı ile veya hem faslı hem de uzak cinsi ile yapılan tanımdır. İnsanın sadece 'konuşandır' şeklinde veya 'konuşan varlıktır' şeklinde tanımlanması buna örnektir. Nitekim ikinci tanımda 'varlık' kelimesi insanın dâhil olduğu uzak cinsi ifade etmektedir.

Resm-i tâm: Bir şeyin, yakın cinsi ve ona ait genel ve özel arazlarından biri ile tanımlamaktır. Örneğin insanın 'gülen bir canlı' olarak tanımlanması gibi. Zira gülmek insanın özünü açıklayan ve onu diğer türlerden ayıran bir nitelik değil ona dair bir ayrıntıdır.

Resm-i nâkıs: Bir şeyin sadece ona özel genel arazlarından biriyle veya bu genel arazın yanı sıra uzak bir cinsiyle tanımlanmasıdır. Örneğin insanın 'gülen' veya 'gülen bir cisim' şeklinde tanımlanması gibi.³⁰

Bunlardan başka tanım veya tarifin iki türünden daha bahsedilmiştir. Bunlar; misal ile tarif ve taksim ile tariftir. Bunlardan ilki, bir unsuru misal vererek tarif etmektir. İsmi tarifini yaparken "örneğin adam, insan ve at" şeklinde örneklenerek tarif etmektir. İkinci tür tanım ise bölme/kısımlandırma yaparak tarif etmektir. Buna örnek, kelimeyi "isim, fiil ve harf" şeklinde üçlü taksimle tarif etmektir. Bu iki tarif çeşidi klasik mantıkçılar tarafından *resm* kategorisi içerisinde değerlendirilmiştir.³¹ Bunlardan ayrı olarak bir de *mevzu'î ta'rîf* ve *ismî ta'rîf* adı altında iki tanım çeşidi daha bulunmaktadır. Bu iki tanım çeşidi yukarıda işaret edilen hakikî tanım kategorisi içerisinde değerlendirilmektedir. Buna göre *mevzu'î ta'rîf* dış dünyada somut olarak var olan şeylerin tanımı iken *ismî ta'rîf* dış dünyada somut olarak bulunmayan kavramların tanımıdır.³² İslami ilimler içerisinde değerlendirilen tefsir, hadis, fıkıh ve nahiv gibi ilimler söz konusu olduğunda genellikle *ismî ta'rîf* kullanılmaktadır.³³

²⁸ Dahyân, "el-'tirâdu'l-Mantıkî", 20.

²⁹ Ömer Türker, "Tarif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/28.

³⁰ Mahmud b. Hasan el-Mağnîsî, *Muğni't-Tullâb* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2003), 39-41; Abdurrahman Habenneke el-Meydânî, *Davâbitu'l-ma'rife ve usûlü'l-İstidlâl-i ve'l-münâzara* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2011), 61-65.

³¹ Habenneke, *Davâbit*, 64.

³² Türker, "Tarif", 40/28.

³³ Dahyân, "el-'tirâdu'l-Mantıkî", 23.

2.2. Tanım/Haddin Şartları

Mantıkçılar tarafından tanımın sahih olabilmesi için temel olarak iki şart öne sürülmüştür. Bunlardan birincisi tanımın, tanımlanan şeye tam olarak muatabik olmasıdır. Tanım, tanımlanan şeyden daha âmm/genel veya daha hâss/özel olmamalıdır. İkinci şart ise tanım, tanımlanan kavramdan daha açık ve anlaşılır olmalıdır. Tanımı yapılan kavramdan daha kapalı bir tanım, mantıkçılar tarafından uygun görülmemiştir. Ayrıca tanım içerisinde, ancak tanımlanan şeyin bilinmesiyle anlaşılabilir bir kelimenin kullanılmaması da ayrı bir şart olarak zikredilmiştir. Zira böyle bir durumun varlığı mantık açısından bir kusur olarak kabul edilen *devr* olgusunu ortaya çıkarmaktadır.³⁴ Bunlardan başka tanımın 'efrâdını cami' ağıyârını mani' olması' gerektiği de ifade edilmiştir. Yani tanım, tanımlanan şeye ait bütün unsurları içermeli, onunla ilgili olmayan unsurları da kapsam dışı bırakmalıdır.³⁵

Hadd/tanım için yapılan bu açıklamalar ve kullanılan ıstılahlar nahiv âlimleri tarafından 4/10. asırdan itibaren kaleme aldıkları eserlerde sık sık kullanılır olmuştur. Birbirini tenkit eden nahiv âlimlerinin eleştirilerine konu edindikleri en önemli unsur tanımlar olmuştur. Adeta bu ilmin âlimleri ilmî yeterliliklerini ve fikirlerinin ispatını tanımlar üzerinden sürdürmeye başlamışlardır. Söz konusu tenkitler mantık ıstılahları ve kuralları üzerinden yürütülür olmuştur. Bu bağlamda kaleme alındığı dönemde nahiv âlimleri arasında derin bir etki uyandıran, her ikisi de İbn Mâlik'e ait olan *Elfiyye* ve *Teshîl* isimli eserlerin çok sayıda âlim tarafından serhleri yazılmıştır. Özellikle bu şârihler birbirilerine yönelttikleri tenkitlerde öncelikle tanımları hedef almışlardır. Şârihler arasında tenkide konu olan tanım kurları şu şekilde sıralanabilir:

1. Tanımların efrâdını cami', ağıyârını mani' olmaması
2. Tanımlarda sadece yakın cinsin veya uzak cinsle beraber faslın veya fasıl yerine hâss arazların zikredilmiş olması.
3. Tanımlarda sûr denilen 'تَمُّمٌ/*tüm*' lafzının kullanılmış olması.
4. Tanımın selbî/olumsuz bir ifade olması.
5. Tanımda iki mahiyetin birleştirilmiş olması.
6. Tanımda fazlalığın bulunması.
7. Tanımda *devrin* bulunması.
8. Tanımda kapalı, farklı manalara gelebilecek kelimelerin kullanılmış olması.³⁶

Görüldüğü gibi nahiv âlimleri arasında gerçekleşen tartışmaların ana unsurlarından biri tanımlar olmuştur. Bu tartışmalarda da mantık ilminin kaideleri ve terminolojisi dikkate alınmıştır. Nâzırü'l-Ceyş de mantık terminolojisine sıklıkla yer verdiği *Teshîl* serhinde hocası Ebû Hayyân'ın, tanımlar konusunda İbn Mâlik'e yönelttiği itirazlarına cevaplar vermiştir. Bu tenkit ve karşı tenkitleri ele alırken

³⁴ Habenneke, *Davâbit*, 65.

³⁵ Nâyif b. Nehâr, *Mukaddime fi ilmi'l-mantık* (Katar: Müessesetü v'ay, li'd-Dirâsât ve'l-Ebhâs, 2012), 70, 71.

³⁶ Dahyân, "el-l'tirâdu'l-Mantıkî", 24, 25.

sıkça mantık istılahları ve kaidelerine göndermelerde bulunmuştur.

3. Nâzıru'l-Ceyş'in Tanımlar Konusunda Ebû Hayyân'a Yönelttiği Eleştiriler

Nâzıru'l-Ceyş, hocası Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin İbn Mâlik'e yönelik eleştirilerine *قَالَ الشَّيْخُ/Şeyh dedi* ibaresiyle işaret etmiş ve her ikisi arasındaki fikir ayrılıklarında çoğunlukla İbn Mâlik'i destekler bir görüntü sergilemiştir. Tanımlarla ilgili bu itiraz konularından sadece tanım şartları ile ilişkili olanlarına değinip Nâzıru'l-Ceyş'in itirazlarını değerlendirmeye çalışacağız.

3.1. Kelimenin Tanımı

İbn Mâlik kelimenin tanımını *بَابُ شَرْحِ الْكَلِمَةِ/kelimenin şerhi babı* başlığı altında şu şekilde vermiştir: “ *الْكَلِمَةُ لَفْظٌ مُسْتَقِلٌّ دَالٌّ بِالْوَضْعِ تَحْقِيقًا أَوْ تَقْدِيرًا* /kelime, vaz' ile tahkiki veya takdiri olarak herhangi bir anlama delalet eden lafızdır.”³⁷ Nâzıru'l-Ceyş tanımın başlığında yer alan *şerh* kelimesine dikkat çekmiş ve musannifin *hadd* yerine bu kelimeyi kullanmasının bilinçli bir tercih olduğunu savunmuştur. Zira ona göre *şerh* mantıksal bir terim olarak hem *hadd* hem de *resmi* kapsamaktadır.³⁸ Ebû Hayyân, İbn Mâlik'in bu tanımını *lafız* kelimesi ile başladığı için eleştirmiştir. Zira *lafız*, kelime için uzak bir cinstir. Çünkü lafız anlamlı ve anlamsız kelimeleri kapsayan bir *cins*, kelime ise bunlardan anlamlı olanların kapsamı altında bulunan bir *tür* vasfını taşımaktadır. Bu durumda lafız, bir *cins* olarak mühmel/anlamsız ve müsta'mel/anlamlı şeklinde iki türe ayrılmakta, kelime ise bu türlerden müsta'mel/anlamlı için bir alt tür olmaktadır.³⁹ Nâzıru'l-Ceyş ise Ebû Hayyân'ın bu itirazına, konu başlığındaki *şerh* kelimesine dikkat çekerek cevap vermiştir. Zira ona göre İbn Mâlik zaten *şerh* kelimesini kullanarak kelimenin tanımı hakkındaki açıklamasını *hadd* olarak değil *resim* olarak ifade etmiştir. Ebû Hayyân'ın itirazı sadece *hadd-i tam* söz konusu olduğunda geçerlilik kazanmaktadır. Ayrıca Nâzıru'l-Ceyş'e göre İbn Mâlik'in yaptığı tanım *hadd-i tam* olsa bile buna *kavl* kelimesi ile başlamak uygun değildir. Çünkü *kavl* kelimesi mecazî olarak görüş ve itikat manalarını da kapsamaktadır.⁴⁰

İbn Mâlik'in yaptığı kelime tanımına itiraz eden âlimlerden bir diğeri, aynı kitabın bir başka şerhini kaleme alan İbn Ümmü Kâsım el-Murâdî'dir (ö749/1348). el-Murâdî, aynen Ebû Hayyân gibi kelimenin tanımına, daha yakın *cins* olan 'kavl' kelimesi ile başlanmasının daha uygun olacağı kanaatini taşımaktadır.⁴¹ Ancak *Teshîl*'in bir diğer şârihi ed-Delâî (ö. 1090/1679) ise İbn Mâlik'in kelimenin tarifinin yer aldığı başlığa koyduğu 'şerh' kelimesinin anlamlı olduğunu ifade etmiştir.

³⁷ Cemâluddin Muhammed b. Abdullah b. Mâlik, *Şerhu Teshîl'i-fevâid ve tekmi'l-i-makâsîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 1/3.

³⁸ Nâzıru'l-Ceyş, *Temhîdu'l-kavâid*, 1/127.

³⁹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi't-Teshîl*, thk. Hasan Hizvâvî, (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1998), 1/15.

⁴⁰ Nâzıru'l-Ceyş, *Temhîdu'l-kavâid*, 1/127.

⁴¹ Murâdî, *Şerhu't-Teshîl*, 65.

Zira hadd kavramının içinin doldurulması daha zordur. Çünkü hadd, mahiyeti tam olarak bilinebilecek kavramlar için söz konusu olabilir.⁴² Ancak el-Murâdî'ye göre kelime, soyut bir kavram olduğu için *hadd* yerine *şerh* kavramının kullanılmış olması daha isabetlidir. Ayrıca tanımda kullanılan *lafız* kelimesinin tanıma anlamsız kelimeleri de dâhil etmiş olması ayıp değildir. Zira *hadd*lerde de bazen tanıma dâhil olmayan unsurlar tanımın kapsamına girebilmektedir. Zira tanımlarda zikredilen kayıtlar bu tür manaları tanımdan ayırmak için konulmuştur.⁴³

Ebû Hayyân'ın kelimenin tanımına *lafız* ile başlanmasına itiraz etmesinde asıl sebep tanıma uzak bir cins ile başlanmanın hatalı olduğunu düşünmesidir. Aslında mantık ilminin bazı unsurlarının nahiv ilmine dâhil olmasıyla ortaya çıkan bu tür tartışmalar nahvî değil mantıkî tartışmalardır. Zira Ebû Hayyân ile muasır olan İbn Hişâm (ö. 761/1360) da nahiv ilmine dair kaleme aldığı eserlerinde kelimenin tanımında özellikle 'القول' kelimesini kullanır. Bu kelimeyi kullanma sebebi olarak da mantıkçıların uzak bir cins ile tanıma başlamayı bir kusur olarak kabul etmelerini gösterir. Ona göre *lafız*, *kelime* için *kavle* göre daha uzak bir cinstir.⁴⁴ Nahiv ilminin mantık ilminden etkilenmesiyle ortaya çıkan bu tür tartışmalar her ne kadar nahiv kitaplarında yerini almışsa da klasik nahiv eserlerinin çoğunda *kelimenin* tanımında *lafız* kelimesi kullanılmıştır.⁴⁵

Kanaatimizce Nâzırü'l-Ceyş'in Ebû Hayyân'ın itirazlarına verdiği cevap yerinde değildir. Çünkü başlıkta her ne kadar *şerh* kelimesi kullanılmış olsa da yapılan şey neticede bir tanımdır. İlimlere tanımların girmesi, mantık ilminden etkilenme neticesinde gerçekleştiğinden bu tanımlarda mantık ilminin kıstaslarına uyulmasının beklenmesi kabul edilebilir bir durumdur. Yukarıda hadd/tanım hakkında yapılan açıklamalar hatırlanacak olursa yakın cins ile tanıma başlanması daha uygun bir tutumdur. Ayrıca *kavl* kelimesinin mecazî olarak görüş ve itikat anlamlarına gelmesi onun *anlamlı lafızlar* manasını bozmamaktadır. Ayrıca müellif *kavl* kavramının *lafız* kavramı içerisinde bulunan anlamlı lafızlar manasına geldiğini kendisi de kabul etmiştir. Şayet burada *kavlin lafız* gibi bir cins olamayacağını iddia etseydi daha isabetli olurdu. Çünkü nahiv söz konusu olduğunda hangi kavramların cins, hangilerinin tür olduğu henüz üzerinde uzlaşıya varılmış meselelerden değildir.

Ebû Hayyân'ın kelimenin tanımı konusunda İbn Mâlik'e yönelttiği ikinci itiraz, tanımda *lafız* kavramının zikredilmesinin, *kelimenin* tanımından yazı, işaret ve çizgi gibi anlam ifade eden diğer göstergeleri çıkarma amacına yönelik olmasıdır. Nitekim İbn Mâlik *lafız* kavramıyla bu tür lafız dışı göstergeleri tanımın dışında

⁴² Muhammed b. Muhammed b. Ebî Bekr ed-Delâî, *Netâicu't-Tahsil fî şerhi Kitâbi't-Teshil* (Trablus, ts.), 1/139.

⁴³ Murâdî, *Şerhu't-Teshil*, 64.

⁴⁴ Ebû Muhammed Abdullah Camaluddin İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-Nedâ ve belli's-Sadâ* thk. Muhammed Hindâwî (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 2010), 32.

⁴⁵ Aang Saeful Milah, "Al-Kalimat fî Al-'Arabiyyat 'inda Al-Nuhât Al-Mutaqaddimîn wa Al-Mutaakhhirîn wa Al-Mu'aşşirîn (Dirâsat Al-Muqâranat)", *Alfaz (Arabic Literatures for Academic Zealots)* 7/01 (31 Mayıs 2019), 18.

bırakmış olduğunu belirtmiştir.⁴⁶ Ebû Hayyân ise tanımda zikri geçen cinslerin tanım dışı unsurları dışarda bırakmak için zikredilemeyeceğini ifade etmiştir. Örneğin insanın tanımı yapılırken zikredilen *konuşan canlı* ifadesinde *canlı* kelimesi cansız unsurları insan tanımının dışında bırakmak için zikredilmez. Eğer bunun aksi savunulursa *kelimenin* lafız ve hatt gibi unsurları içine aldığı kabul edilir ki bu, doğru bir yaklaşım değildir. Zira *kelime* lügat anlamı itibariyle lafız dışı unsurları kapsamamaktadır.⁴⁷

Nâziru'l-Ceyş, Ebû Hayyân'ın bu itirazını şu ifadelerle eleştirmiştir:

*Şayet cins ile fasıl arasında mutlak bir umum-husus ilişkisi varsa, yani cins, faslı tamamen kapsıyorsa o halde cins, tanımda takyîd için gelir. Şayet cins ile fasıl arasında umum-husus min vechin ilişkisi varsa o halde cins ihtiraz/tanım dışı unsuru tanım dışında bırakmak için getirilebilir. Bu tanımda da cins olan 'lafız' kavramı ile fasıl olan 'vaz' kavramları arasında umum-husus min vechin ilişkisi bulunmaktadır. Çünkü bazı lafızlar (mühmel/anlamsız) vardır ki vaz' niteliği taşımazlar. Bazı vaz' türleri vardır ki (işaret, hatt) lafz niteliği taşımazlar. Bu durumda 'kelime'nin tanımındaki cins yani 'lafız' kavramı ihtiraz/tanım dışı unsurları tanım dışında bırakmak amacıyla zikredilebilir.*⁴⁸

Nâziru'l-Ceyş'in bu görüşüne *Teshîl*'i şerh eden âlimlerden biri olan ed-Demâmînî (ö. 827/1424) de isim vermeden aynen alıntılararak destek vermiştir.⁴⁹

Ayrıca Ebû Hayyân, İbn Mâlik'in yaptığı kelime tanımına, efrâdını câmi' ağyârını mani' olmadığı gerekçesiyle de itiraz etmiştir. Zira bu tanımda tanım dışı bir unsur olan *kelam* müstakil bir manaya vaz' ile delalet eden lafız olduğu için tanıma dâhil olmuştur.⁵⁰ Ancak Nâziru'l-Ceyş bu itirazı herhangi bir gerekçe göstermeden reddetmekle yetinmiştir. Diğer taraftan Ebû Hayyân'a göre bu tanım mecaz olarak kullanılan kelimeleri kapsam dışı bırakmakla efrâdını camî' bir tanım değildir. Nitekim cesur bir insan hakkında mecazî olarak kullanılan 'aslan' ifadesi kelime vasfını taşımasına rağmen vaz' ile o kişiye delalet etmemektedir. Nâziru'l-Ceyş bu itiraza, hakiki anlama delalet etmeyen mecazî kelimelerin tanım dâhilinde olmadığını söyleyerek cevap vermiştir. Zira mecazî anlamda kullanılan kelimeler 'الكَلِمَةُ الْمَقُولَةُ أَوْ الْكَلِمَةُ الْمَجَارِيَةُ' / *nakledilmiş veya mecazî kelimeler* şeklinde kayıtlı bir biçimde ifade edildiklerinden tanım dâhilinde değildir.⁵¹

3.2. Kelâmın Tanımı

İbn Mâlik kelâmın tanımını şu şekilde yapmıştır: *وَالكَلَامُ مَا تَضَمَّنَ مِنَ الْكَلَامِ إِسْنَادًا مُفِيدًا مَقْصُودًا لِذَاتِهِ / Kelam, bizâtihi kastedilen, hüküm ifade eden, kelimeler içeren şeydir.* İbn Mâlik tanımda geçen *مَقْصُودًا* kelimesi ile uykudayken kişinin sayıklama cinsin-

⁴⁶ İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 1/4.

⁴⁷ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 1/16.

⁴⁸ Nâziru'l-Ceyş, *Temhîdu'l-kavâid*, 1/132.

⁴⁹ Muhammed Bedruddin b. Ebî Bekr ed-Demâmînî, *Ta'liku'l-ferâid alâ Teshîli'l-fevâid*, thk. Muhammed b. Abdurrahman el-Müfeddâ, (yy: 1983), 1/63.

⁵⁰ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 1/135.

⁵¹ Nâziru'l-Ceyş, *Temhîdu'l-kavâid*, 1/135.

den söylediklerini ve insanları taklit eden kuşların söylediklerini tanımdan çıkarıldığını belirtmiştir.⁵² Ebû Hayyân ise İbn Dâî'den (ö. 680/1281) alıntı yaparak kelamın tanımında *مَقْصُودًا* kaydının getirilmesine gerek olmadığını ifade etmiştir. Ebû Hayyân'ın İbn Dâî'den naklettiği pasajın kısaca anlamı şudur: Uyuyan birinin 'Zeyd geliyor' şeklinde bir cümle söylediği sırada Zeyd'in o anda geldiğinin görülmesi halinde cümlenin anlam ifade etmesi, uykudaki kişinin söylemesine değil de Zeyd'in geldiğinin görülmesine bağlıdır. Yani bu durumda cümleye anlam veren husus cümlenin kendisi değil de haricî bir durum olan Zeyd'in gelmesidir. Bu bilgilerden yola çıkarak Ebû Hayyân, mütekaddim nahiv âlimlerinin kelamın tanımında kelimelerin sadece Arapların kullanım tarzına uygun bir şekilde terkip edilmesini şart koştuklarını belirtmiştir. Dolayısıyla Ebû Hayyân'a göre, kelamı oluşturan kelimeler Arapların kullanımına uygun bir şekilde isnâdî terkip ile sıralanmışsa bu cümlede hüküm ifade etme veya kasıtlı olması şartı aranmaz.⁵³

Nâzıru'l-Ceyş ise Ebû Hayyân'ın bu görüşüne itiraz etmiştir. Çünkü Nâzıru'l-Ceyş'e göre *مَقْصُودًا* kaydı ile kelamın tanımından uykudayken bir kişinin sayıklama cinsinden söylediği, hüküm ifade eden ancak kasıtlı söylenmemiş cümleler çıkarılmıştır. Sonuç olarak Nâzıru'l-Ceyş uyuyan, baygın ve mecnun olmayanların söyledikleri tüm cümlelerin kasıtlı olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴ Demâminî de Ebû Hayyân'a destek vererek daha önce hiçbir nahiv âliminin kelamın tanımında *مَقْصُودًا* kaydını zikretmediğini ifade etmiştir.⁵⁵ Kanaatimizce Nâzıru'l-Ceyş'in itirazı haklı görünmektedir. Zira bazı nahiv kaynaklarında *kelamın* farklı tanımlarına yer verilmiştir. Bu tanımlarda *hüküm ifade eden, mürekkebe ve kasıtlı olmak* şeklinde üç farklı kaydın bir veya ikisinin tercih edildiği görülmektedir. Bunlardan *kasıtlı olmak* kaydı genel olarak *mürekkebe* kaydı tercih edildiğinde tanımdan çıkarılmıştır. Dolayısıyla İbn Mâlik, *mürekkebe* kaydını zikretmediği için *kasıtlı* kaydı tanımda fazlalık gibi durmamaktadır.⁵⁶

3.3. İsmi Tanımı

İbn Mâlik ismi "فَالِإِسْمُ كَلِمَةٌ يُسْنَدُ مَا لِمَعْنَاهَا إِلَى نَفْسِهَا أَوْ نَظِيرِهَا"/*isim, manasında bulunan bir (arazın) kendisine veya benzerine isnâdı yapılan lafız* şeklinde tanımlarken isnâd kelimesini zikretmiş ve açıklamalarına önce isnâdı tanımlayarak başlamıştır. Ona göre isnâd: *الإِسْنَادُ عِبَارَةٌ عَنْ تَعْلِيقِ حَبْرٍ مُخْتَصِرٍ عَنْهُ أَوْ طَلَبٍ مَطْلُوبٍ مِنْهُ / haberin haber verilene, talebin de talep edilene bağlanmasıdır.*⁵⁷ Ebû Hayyân bu iki tanıma efrâdını cami' ağıyârını mani' olmadığı gerekçesiyle itiraz etmiştir. Çünkü ikinci tanım bu haliyle gayr-ı talebi inşâ cümlelerini dışarda bırakmaktadır. Örneğin satış yapan birinin *أَشْتَرْتُهَا بِدِرْهَمٍ / onu bir dirheme aldım* diyerek kurduğu akit cümleleri, *بِعُتُّكَ / bunu sana bir dirheme sattım* ifadesi veya alıcının *أَقْسَمْتُ لِأَضْرِبَنَّ زَيْدًا / yemin ederim Zeyd'e vuracağım* gibi yemin cümleleri isnâda sahip olmalarına rağmen İbn Mâlik'in yap-

⁵² İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 1/135.

⁵³ Ebû Hayyân, *et-Tezîl*, 1/36.

⁵⁴ Nâzıru'l-Ceyş, *Temhîdu'l-kavâid*, 1/148.

⁵⁵ Demâminî, *Ta'liku'l-ferâid*, 1/71.

⁵⁶ İbn Hişam el-Ensârî, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2011), 52.

⁵⁷ İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 1/9.

tığı tanımın dışında kalmaktadırlar. İkinci tanımın ağyârını mani' olmayışının iza-hına gelince, isim için yapılan bu tanım فعل ماضٍ /*zurdu, mazi fiildir* cümlesinde ve حرف جَرٍّ /*min: harf-i cerdir* olduğu gibi aslında fiil ve harf olan ke-limeleri de kapsamına almaktadır. Zira burada bir fiil ve harf kendisinden haber verilen bir öge konumundadır.⁵⁸

Nâzîru'l-Ceyş ilk itiraza gayr-ı talebi inşâ cümlelerinin aslında haber cümle-lerinden inşâyâ dönüştüklerini iddia ederek cevap vermiştir. Ona göre Ebû Hayyân'ın misal verdiği cümleler aslında haber cümleleri olduğu için tanımdaki حَرِّ عَنْهُ kaydının içine girmektedir. Delâî de bu tür inşâ cümlelerinin aslen haber için vaz' olduğunu inşâ manasının ise arızî olduğunu ifade ederek Nâzîru'l-Ceyş'e destek vermiştir.⁵⁹ İkinci itiraza verdiği cevaba gelince, misal olarak verilen cümlelerde geçen fiil ve harfin mübtedâ olduğunu ifade etmiş, mübtedânın da sa-dece isim türü kelimelerden gelebileceğini ifade etmiştir. Dolayısıyla مِنْ وَ حَرِّ kelimelerinin aslında fiil ve harf olduğunu ancak bu cümlelerde isim makamında kullanıldıklarından kendilerine isnadın mümkün olduğunu belirtmiştir.⁶⁰ Kanaa-timizce ismin tanımı konusunda Ebû Hayyân'ın İbn Mâlik'e yönelik itirazlarına müellifin verdiği cevaplar yerindedir. Zira aslında formel olarak haber cümlelerine birebir benzeyen gayr-ı talebi inşâ cümlelerinin inşâ manası ifade etmeleri arızî bir durumdur. İkinci itiraza verdiği cevap da isabetlidir. Nitekim söz konusu cümleler-de müsnedün ileyh konumunda kullanılan fiil ve harfler isim takdirindedir.

3.4. Harfin Tanımı

İbn Mâlik harfi “كَلِمَةً لَا تَقْبَلُ إِسْنَادًا وَضَعِيًّا بِنَفْسِهَا وَلَا بِنَظِيرٍ /*vaz'i olarak kendi başına veya benzetilerek dahi olsa isnadı kabul etmeyen kelime*” olarak tanımlamıştır.⁶¹ Ebû Hayyân bu tanımı, içinde barındırdığı nefiy/olumsuzluk harfinden dolayı eleş-tirmiştir. Ona göre tanımlarda bu tür nefiy/olumsuzluk harfleri bulunmamalıdır. Çünkü tanımlar, tanımı yapılan kavramın mahiyetinin üzerinde kâim/var olduğu unsurlar ile yapılır. Nefiy harfleri ise kâimlik/varlık değil ademiyet/yokluk bildirir-ler. Dolayısıyla Ebû Hayyân'a göre İbn Mâlik'in yaptığı harf tanımı problemlidir. Ayrıca Ebû Hayyân bu tanımla İbn Mâlik'in diğer nahiv âlimlerinden farklı bir yol seçtiğini ifade etmekte ve doğru tanımın şöyle olması gerektiğini belirtmektedir: “الْحَرْفُ كَلِمَةٌ دَالَّةٌ عَلَى مَعْنَى فِي غَيْرِهَا فَقَطْ” /*harf sadece başka bir kelimeyle mana ifade eden kelimedir.*⁶²

Nâzîru'l-Ceyş, Ebû Hayyân'ın itirazına, harfin tanımının soyut bir kavramın tanımı olmasından hareket ederek cevap vermiştir. Zira ona göre tanımın içeriğın-de sadece var olan unsurların olması gereği somut kavramların tanımı için geçerli bir kuraldır. Ancak itibarî/soyut kavramların tanımında adem/yokluk bildiren ke-limeler kullanılabilir.⁶³ Delâî de Ebû Hayyân'ın bu itirazına cevap vermektedir.

⁵⁸ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 1/44.

⁵⁹ Nâzîru'l-Ceyş, *Temhîdu'l-kavâid*, 1/150; Delâî, *Netâicu't-Tahsil*, 1/168.

⁶⁰ Nâzîru'l-Ceyş, *Temhîdu'l-kavâid*, 1/152.

⁶¹ İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 1/10.

⁶² Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 1/50.

⁶³ Nâzîru'l-Ceyş, *Temhîdu'l-kavâid*, 1/157.

Delâî'ye göre İbn Mâlik yaptığı tarifi zaten istilâhî manada hadd olduğunu iddia etmemektedir. Her defasında yaptığı şerh, ismî ta'rîf veya ele aldığı kavramlarının mahiyetini tasvir olduğunu nazara vermektedir. Dolayısıyla bu tür açıklamalarda nefiy harfinin kullanılmasında herhangi bir beis yoktur.⁶⁴ Kanaatimize göre Ebû Hayyân'ın bu konudaki itirazına Nâzırul-Ceyş'in verdiği cevap isabetlidir. Zira İbn Mâlik'in yaptığı tanım hem resim hem de ismî ta'rîf kategorisindedir. Bu gibi soyut kavramların tanımında nefiy edatının kullanılması bazen bir zorunluluk ifade edebilmektedir.

3.5. Fâilin Tanımı

İbn Mâlik, fâilin tanımını şu şekilde yapmıştır: “هو المسند إليه فعل، أو مُضَمَّنٌ مَعْنَاهُ تَامٌ، أو مُقَدَّمٌ فَارِعٌ غَيْرُ مَصْنُوعٍ لِلْمَفْعُولِ (meçhûl olmayan) fiilin veya fiil manasına sahip bir kelimenin kendisinden önce zikredildiği ve kendisine isnâd edildiği, ögedir.” Tanımda dikkat çeken husus fâilin, fiil veya fiil manasındaki bir kelimenin kendisine isnâd edildiği öge olarak zikredilmesidir. İbn Mâlik tanımda onu bir isim olarak değil mutlak manada bir öge olarak ifade ettiğini belirtmiştir. Bunu sebebi de fâilin bazen isim bazen masdar-ı müevvel bazen de cümle şeklinde gelmesidir. Tanımda yer alan “fiil manasına sahip bir kelime” ile kastın ise ism-i fâil, ism-i meful veya fiilden müştak başka isimlerin de fâil alabildiklerine işaret etmektir. Tanımda yer alan bir diğer ibare olan “tam” kelimesinden kasıt ise كان ve kardeşlerinin isimlerini kapsam dışı bırakmaktır. Zira bu fiiller nakıs oldukları için isimleri fâil değildir. Tanımdaki “zamirden arınmış” kaydı ile de وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا/zulmedenler fısıltılarını (aralarında) gizlediler⁶⁵ ayetinde olduğu gibi haberi öne geçmiş mübtedâlar tanım dışı bırakılmıştır. Çünkü ayette وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا ifadesinin mübtedâ olduğunun işareti fiilde bulunan cemi' zamiridir.⁶⁶

Ebû Hayyân bu tanımları, içinde barındırdığı fazlalıklardan dolayı eleştirmiştir. Ona göre tanımda, fâilin özelliği olarak zikredilen مُقَدَّمٌ ifadesi ve fiilin özelliği olarak zikredilen فَارِعٌ kelimesi gereksizdir. Öncelikle مُقَدَّمٌ/(amilin yani fiilin) kendisinden önce zikredildiği hükmü fâil için, üzerinde tartışma bulunan bir husustur. Zira Basra ekolüne mensup âlimler, fiilin fâilden önce gelişini zorunlu görürken, Kûfe nahiv ekolüne mensup âlimler ise bunu caiz görmüşlerdir. Ebû Hayyân'a göre tanımlarda, bu şekilde ihtilâflı nitelikler değil, sadece tanımları yapılan şeye ait zâtî nitelikler zikredilmelidir. Tanımda fiil için zikredilen فَارِعٌ/zamirden arındırılmış kaydına gelince Ebû Hayyân bunun bir tekrar olduğunu ifade etmiştir. Çünkü tanımda “fiil veya fiil manasındaki bir kelimenin kendisine isnâd edildiği” kaydı “zamirden arındırılmış” kaydına ihtiyaç bırakmamaktadır. Zira وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا/zulmedenler fısıltılarını (aralarında) gizlediler ayetindeki gibi bir kullanımda haber olan fiil الَّذِينَ ظَلَمُوا ifadesine değil kendisine bitişmiş zamire isnâd edilmiştir. Dolayısıyla fiil veya fiil manasındaki kelime neye isnâd edilmişse fâil odur.⁶⁷

⁶⁴ Delâî, *Netâicu't-Tahsîl*, 1/191.

⁶⁵ Enbiyâ, 21/3.

⁶⁶ İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 2/105.

⁶⁷ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 6/179.

Nâzıru'l-Ceyş Ebû Hayyân'ın birinci itirazına yönelik cevabına nahiv ilmindeki tariflerin ta'rif-i ismî (soyut varlıkların tarifi) olduklarını ifade ederek başlamıştır. Ona göre Ebû Hayyân'ın iddia ettiği gibi tanımlarda zatî unsurlardan bahsetmek bir zorunluluktur. Ancak bu zorunluluk somut varlıkların tanımları için geçerlidir. Nahiv ilmine ait istilahlara tanımlarında ise o istilahu en iyi hangi bilgi tarif ediyorsa o şekilde tanımlamak daha doğrudur. Fâil için en belirgin özellik de fiilin ondan önce gelmesidir. Dolayısıyla bu şekilde yapılan tanım daha doğrudur. Ayrıca Nâzıru'l-Ceyş nahiv ilminin otoritelerinden olan İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) ve İbn Uşfûr'un (ö. 669/1270) da fâil tanımlarında bu kelimeyi zikrettiklerini beyan etmiştir. Ebu Hayyân'ın ikinci itirazına da Nâzıru'l-Ceyş, fiil veya fiil manasındaki bir kelimenin hem fâile hem de mübtedâyâ isnâd edilebileceğini savunarak cevap vermiştir. İbn Mâlik'in tanımındaki 'أَوْ مُضَمَّنٌ مَعْنَاهُ' /fiil veya fiil manasındaki kelimenin kendisine isnâd edildiği' kaydı böylelikle hem mübtedâyâ hem de fâili kapsamaktadır. Dolayısıyla fâili mübtedâdan ayırmak için mûsnedinin فَارِعٌ/zamirden arındırılmış kaydıyla getirilmesi gerekmektedir.⁶⁸ Görüldüğü gibi Nâzıru'l-Ceyş hocası Ebû Hayyân'a karşı bu konuda da İbn Mâlik'in yanında durmuştur.

Ebû Hayyân'ın, İbn Mâlik'in yaptığı tanımda gördüğü bu fazlalıklar hususunda onunla aynı fikirde olanlardan biri de Murâdî'dir. Murâdî, keleme aldığı şerhte Ebû Hayyân'ın ismini zikretmeden onunla aynı itirazları dile getirmiştir.⁶⁹ Demâminî de İbn Mâlik'in yaptığı tanımdaki مقدم kaydını gereksiz görmüştür. Zira ayette ve benzeri cümlelerde, önde gelen fiile bitişen zamirler asıl mûsnedün ileyhlere. Örneğin رَبِّدٌ قَامٌ veya رَبِّدٌ قَائِمٌ cümlelerindeki mûsnedler (قَائِمٌ، قَامٌ) رَبِّدٌ'e değil zamire isnâd edilmiştir. Ancak bu kelimeler zamiriyle birlikte رَبِّدٌ'e isnâd edilmiştir. Demâminî'ye göre İbn Mâlik buradaki akli isnadı lugavî isnâd zannetmiş ve bu kaydı tanıma eklemek zorunda kalmıştır. Ancak tanımlar akli değil lugavî manalara göre yapılmalıdır.⁷⁰

Nâzıru'l-Ceyş'in fâilin tanımı hususunda Ebû Hayyân'ın eleştirilerine verdiği cevaplar kendisinden sonraki bazı *Teshîl* şârihleri tarafından benimsenmemiştir. Zira fiil veya fiil manasındaki bir kelime herhangi bir isimden veya fâil yerine geçebilecek bir ifadeden sonra zikredilmişse, isme değil kendisine bitişen bariz veya müstetir bir zamire isnâd edilmiş olmaktadır.

3.6. Zamirin Tanımı

Ebû Hayyân'ın İbn Mâlik'e itiraz ettiği ve Nâzıru'l-Ceyş'in de karşı itirazına konu olan tanımlardan bir diğeri de zamire aittir. İbn Mâlik zamirin tanımını şu şekilde yapmıştır: *وهو المؤضوع لتعيين مسماهُ مُشْعَرًا بِتَكْلِيمِهِ أَوْ خَطَابِهِ أَوْ غَيْبِهِ /o, mütekellim, muhatap veya gâib olana işaret etmek üzere muayyen bir müsemâyâ delalet için vaz' olunan (kelime)dir.* İbn Mâlik tanımda geçen 'muayyen' kaydıyla nekre kelimeleri; 'vaz' olunan' kaydıyla da marifeye muzaaf olan, münadâ ve ال takısı ile marife olan

⁶⁸ Nâzıru'l-Ceyş, *Temhîdu'l-kavâid*, 4/1574.

⁶⁹ Murâdî, *Şerhu't-Teshîl*, 400.

⁷⁰ Demâminî, *Ta'lîku'l-ferâid*, 4/220.

kelimeleri; 'mütakellim, muhatap ve gaib olana işaret etmek' kaydıyla da diğer marife isimleri tanım dışında bıraktığını ifade etmiştir.⁷¹

Ebû Hayyân öncelikle İbn Mâlik'in; tanımda zikredilen cins vasıtasıyla tanım dışı manaları dışarda bırakma alışkanlığını İbn Usfûr'dan etkilenecek edindiğini belirtmiş ve bunu doğru bulmadığını ifade etmiştir. Zira Ebû Hayyân'a göre tanımlarda cins, tanıma dâhil olan ve olmayan birçok manayı kapsamalı, fakat fasıl ile tanım dışı unsurlar tanımdan dışlanmalıdır. Ancak İbn Mâlik'in tanımında *ta'yîn* kaydı cins, *vaz'* kaydı ise fasıl olarak zikredilmiştir. Ayrıca ona göre İbn Mâlik'in iddia ettiği gibi *vaz' olunan* kaydıyla da marifeye muzaf olan, münadâ ve ل takısı ile marife olan kelimeler tanımdan çıkarılmamaktadır. Nitekim tanımdan çıkarıldığı iddia edilen bu üç marife isminin her biri belirli bir müsemmaya işaret etmek amacıyla *vaz' olunmuştur*.⁷²

Nâzıru'l-Ceyş ise Ebû Hayyân'ın bu itirazına şöyle cevap vermiştir:

İbn Mâlik'in '*vaz' olunan*' kaydıyla marifeye muzaaf olan, münadâ ve ل takısı ile marife olan kelimelerin tanımdan çıkarılması onların muayyen bir müsemmaya isim olarak konulmaları sebebiyle değildir. Zira bu üç marife türü asıl olarak farklı amaçlar ile *vaz' olunmuştur*. Ancak bunların belirli bir müsemmaya delalet etmeleri yani marifelik manasını yüklenmeleri farklı bir yolla olmuştur. Örneğin münâdanın ilk ortaya çıkış sebebi yani *vaz' olunma* sebebi hitap edilen kişinin yönelmesini sağlamaktır. Ancak onun marifeye delalet etmesi sonradan ortaya çıkmış bir hususiyettir. Aynı şekilde izafetin *vaz' olunma* sebebi de mülkiyet ve tahsis bildirmesidir. Ancak bir kelime marife bir isme muzaaf olduğunda muayyen bir müsemmaya yani marifeliğe delalet eder. ل ile marife olanın da durumu böyledir. Zira marifelik bildiren bu edat muhataba zihni veya harici bir bilinirliği hissettirmek için ortaya çıkmış ancak sonradan marifelik bildirir olmuştur.⁷³

Nâzıru'l-Ceyş, Ebû Hayyân'ın "tanımda cinsin, fasıl yerinde kullanılmasının doğru olmadığı" yönündeki eleştirisine ise hak vermiştir. Nitekim İbn Mâlik'in açıklamasında *ta'yîn* kaydının cins, *vaz'* kaydının ise fasıl olarak anlaşılmasını sağlayan açıklamasını doğru bulmamıştır.⁷⁴

Demâminî de Ebû Hayyân ile aynı fikirdedir. Zira ona göre marifeye muzaaf olan, münadâ ve ل takısı ile marife olan kelimeler ister ilk *vaz' edildiklerinde* ister sonradan olsun neticede muayyen bir müsemmaya delalet etmektedirler. Bundan dolayı İbn Mâlik'in ifade ettiği gibi '*vaz' olunan*' kaydıyla zikri geçen üç marife kelimenin tanımdan çıkarılması mümkün değildir.⁷⁵

Genel Değerlendirme

Çalışmada Nâzıru'l-Ceyş'in, İbn Mâlik'in meşhur eseri *Teshîl*'in şerhi olarak kaleme aldığı *Temhîdu'l-kavâid* isimli eserinde Ebû Hayyân'ın bazı nahiv meselele-

⁷¹ İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 1/120.

⁷² Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 2/129.

⁷³ Nâzıru'l-Ceyş, *Temhîdu'l-kavâid*, 1/448.

⁷⁴ Nâzıru'l-Ceyş, *Temhîdu'l-kavâid*, 1/448.

⁷⁵ Demâminî, *Ta'liku'l-ferâid*, 2/17.

rinde İbn Mâlik'e yönelttiği eleştirilerine verdiği cevaplardan doğrudan tanımın mantıksal açıdan şekil ve içerik şartlarını taşıyıp taşımadığı ile ilgili olanları incelenmiştir. Tanımlarla ilgili bu eleştiriler altı başlık altında ele alınmıştır. Bu eleştirilerden birincisi kelimenin tanımı ile ilgilidir. Ebû Hayyân, İbn Mâlik'i kelimenin tanımına yakın cins ile başlaması mümkünken uzak cins ile başlamasından dolayı eleştirmiştir. Nâzıru'l-Ceyş'in karşı itirazı ise kelimenin tanımının *hadd-i tâm* değil, *resim* olduğu görüşüne bina edilmiştir. Ancak mantıksal açıdan yakın cins kullanılması mümkünken uzak cinsi kullanmak pek de isabetli bir tercih olarak kabul görmemektedir. Ebû Hayyân'ın ikinci sırada ele alınan itirazı kelimenin tanımı hakkındadır. O, İbn Mâlik'i tanımda gereksiz ifade kullanmış olmasından dolayı eleştirmiştir. Nâzıru'l-Ceyş, Ebû Hayyân'ın bu eleştirisine de itiraz etmiştir. Nâzıru'l-Ceyş'in bu itirazı ise tanımda zikredilen kelimenin yerini tutabilecek başka bir kayıt olmamasından dolayı yerinde gözükmemektedir. Ebû Hayyân'ın bir diğer itirazı ise İbn Mâlik'in yaptığı isim tanımının efrâdını cami' ağıyârını mâni' olmadığı yönündedir. Nâzıru'l-Ceyş'in bu itiraza verdiği cevap da yerinde gözükmemektedir. İbn Mâlik'in, Ebû Hayyân tarafından tenkide tabi tutulan bir diğer tutumu ise harfin tanımında olumsuzluk edatı kullanmasıdır. Ebû Hayyân tanımlarda olumsuzluk edatlarının kullanılmasının doğru olmadığını ifade etmektedir. Nâzıru'l-Ceyş ise yapılan tanımın soyut bir kavrama ait olmasından dolayı bu tür zorunlulukların mazur kabul edilebileceğini ifade etmektedir. Zira o, hem harfin hem de fâilin tanımında Ebû Hayyân tarafından yöneltilen eleştirileri, tanımı yapılan istilahlardan soyut kavramlar olmalarından dolayı ismî ta'rif kategorisinde olmalarına işaret ederek cevaplamaya çalışmıştır. İbn Mâlik'in zamir tanımında ise Ebû Hayyân'ın eleştirdiği nokta cinsin fasıl yerinde kullanılmış olmasıdır. Nâzıru'l-Ceyş bu hususta Ebû Hayyân'ın yaptığı tali açıklamalara cevap vermekle beraber neticede bu itiraza karşı çıkmamıştır.

Sonuç

Nâzıru'l-Ceyş *Temhîdu'l-kavâid* isimli eserinde Ebû Hayyân'ın İbn Mâlik'e yönelik eleştirilerine verdiği cevaplarda genel olarak İbn Mâlik'i savunma pozisyonunda olduğu izlenimi vermektedir. Nâzıru'l-Ceyş'in İbn Mâlik'i savunurken dayandığı temel unsur genel itibariyle yapılan tanımların hadd değil *resim* olduğu yönündedir. Böylelikle Nâzıru'l-Ceyş, Ebû Hayyân'ın eleştirilerinin hadd kategorisine giren tanımlar için geçerli olduğunu, İbn Mâlik'in yaptığı tanımların hadd olmadığı için söz konusu itirazların geçersiz olduğunu belirtmiştir. Nahiv ilmine ait istilahlardan yapılan tanımların *resim* veya ismî ta'rif olduğu yönündeki bu görüş daha sonraki bazı *Teshîl* şârihlerince de benimsenmiş görünmektedir.

Mantık-nahiv ilişkisinin olgunlaştığı bir dönem olarak 8/14. yüzyılda nahiv alanında kaleme alınmış en meşhur eserlerden biri olan İbn Mâlik'e ait *Teshîl*'in iki önemli şerhinde ilmî tartışmaların, mantık ilminin temel konularından olan hadd/tanım meselelerini de içine alması önem arz etmektedir. Gerek Ebû Hayyân'ın eleştirilerinin gerek Nâzıru'l-Ceyş'in cevaplarının özellikle tanımlarla ilgili olanlarında yoğun bir mantık terminolojisi kullanıldığı görülmektedir. Cins, fasıl, araz, hadd, *resim*, ağıyârını mâni efrâdını cami' olma gibi birçok mantık istilah

ve terminolojisinin bu eserlerde sık sık kullanılması iki ilim arasındaki geçişkenliğin mantık tarafından nahiv yönüne gerçekleştiğini ortaya koyan göstergelerdendir. Ayrıca nahiv âlimlerinin tanımlarla ilgili tartışmalarını mantık kıstasları açısından değerlendirmeleri dikkat çeken bir durumdur. Bu durum, mantıksal metodolojinin nahiv âlimleri tarafından yoğun bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Çalışmanın amaçlarından biri; mantık-nahiv ilişkisinin göstergelerinden biri olarak mantık terminolojisinin nahiv eserlerindeki kullanımını ortaya koymaktır. Bu amaca makale içerisinde ele alınan tartışmalarda kullanılan terminolojik dil ortaya konularak ulaşılmaya çalışılmıştır.

Ebû Hayyân'ın İbn Mâlik'e yönelik eleştirileri ve Nâzırü'l-Ceyş'in hocası Ebû Hayyân'a verdiği cevaplar İslamî ilim geleneğindeki eleştiri ve fikir özgürlüğü konusunda da olumlu bir örnek olarak görülmelidir. Makale ile Nâzırü'l-Ceyş'in diğer nahiv âlimlerine ve Ebû Hayyân'a, tanımlar dışındaki meselelerde yaptığı itirazların araştırılması için ön fikir verilmiştir.

Funding / Finansman: This research supported by Bilecik Şeyh Edebali University, BAP Project No. 2022-02.BŞEÜ.08-01. / Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, 2022-02.BŞEÜ.08-01 nolu BAP Projesi kapsamında desteklenmiştir.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The authors declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Arslan, Mehmet Nafi. "Dil Âlimleri Arasındaki Eleştiri Kültürü ve Ebû Hayyân'ın Eleştirilerinden Örnekler". İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı. ed. Mahsum Aytepe vd. 535-550. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Askalânî, Şihâbuddin Ebu'l-Fadl İbn Hacer. ed-Dürerü'l-Kâmine fi a'yâni mieti's-Sâmine. 10 Cilt. Haydarabad: Dâru'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1982.
- Askalânî Şihâbuddin Ebu'l-Fadl İbn Hacer. İnbâ'ü'l-ğumr bi-ebnâ'i'l-'umr. thk. Hasan Habeşî. 4 Cilt. Mısır: el-Meclisü'l-'Alâ li Şuûni'l-İslami, 1969.
- Aydın, Bünyamin. "Modern Dönemde Nahiv-Mantık Tartışması -Aristo Mantığı-Arap Grameri İlişkisi Üzerine Üç Görüş". Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXVII/1 (2023), 30-45.
- Bağdâdî, İsmail Paşa. Hediyyetü'l-'ârifin esmâi'l-Müellifin ve âsârî'l-musannifin. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l-Arabî, 1951.
- Bilen, Osman. "Mantık ile Gramer İlişkisi Üzerine İki Görüş". Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 14 (2001), 89-100.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. Mu'cemu's-Sihâh. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2012.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed Şerîf. Mu'cemu't-ta'rîfât. thk. Muhammed Sıddık Miñşâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Çıkar, Mehmet Şirin. "Arap Dilbilim Çalışmalarında 'Had/Tanım' Terimi ve Er-Rummânî'nin 'El-Hudud' Adlı Eseri". Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi V/2 (2005), 53-69.
- Çıkar, Mehmet Şirin. Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2. Basım, 2017.
- Delâî, Muhammed b. Muhammed b. Ebî Bekr. Netâicu't-Tahsil fi şerhi Kitâbi't-Teshîl. 4 Cilt. Trablus, ts
- Demâminî, Muhammed Beruddin b. Ebî Bekr. Ta'liku'l-ferâid alâ Teshîli'l-fevâid. 8 Cilt. thk. Muhammed b. Abdurrahman el-Müfeddâ. yy: 1983.
- Dahyân, Süleyman b. Ali. "el-İ'tirâdu'l-mantikî ale'l-haddî'n-nahvî". Mecelletü Câmîati Ümmi'l-Kurâ li Ulûmi'l-Luğa ve Âdâbiha 7 (2012), 15-70.
- Endelûsî, Ebû Hayyân. et-Tezyîl ve't-tekmîl fi şerhi't-Teshîl. thk. Hasan Hizâvî. 14 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1998.
- Es'ad, Abdülkerim Muhammed. el-Vasîf fi Târîhi'n-Nahvi'l-Arabî. Riyad: Dâru's-Şevvâf, 1992.
- Farabî, Ebû İbrahim İshak b. İbrahim. Mu'cemu divânî'l-edeb. thk. Ahmed Muhtar Ömer. 4 Cilt. Kahire: Müesseseti Dâri's-Şa'b, 2003.
- Ferâhidî, Halil b. Ahmed. Kitâbu'l-'ayn. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 2004.
- İbn Hişam Ebû Muhammed Abdullah Camaluddin. Şerhu Katri'n-Nedâ ve belli's-Sadâ. thk. Muhammed Hindâwî. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 2010.
- İbn Hişam el-Ensârî. Şerhu Şuzûri'z-zeheb. thk. Muhammed Hindâwî. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2011.
- İbn Mâlik, Cemâluddin Muhammed b. Abdullah. Şerhu Teshîli'l-fevâid ve tekmîli'l-makâsîd. thk. Abdurrahman es-Seyyid. 4 Cilt. Gize: Dâru Hicr, 1990.
- Kafes, Mahmut. "Ebû Hayyân el-Endelûsî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10/152-153. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah. Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütübî ve'l-fünûn. Beyrut: Dâru İhyâ-i Turâsi'l-Arabî, ts.
- Kur'ân-ı Kerim
- Mağnisî, Mahmud b. Hasan. Muğni't-Tullâb. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2003.
- Meydânî Abdurrahman Habenneke. Davâbitu'l-ma'rife ve usûlü'l-İstidlâl-i ve'l-münâzara. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 11. Basım, 2011.
- Mısrî, Talâl Avîd. İ'tirâzatu Nâzirî'l-Ceyş alâ Ebî Hayyân el-Endelûsî fi'l-mecrûrât min hılâli kitâbi Temhîdî'l-kavâid bi şerhi Teshîli'l-fevâid. Medine: Taibah University, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Milâh, Aang Saeful. "Al-Kalimat fi Al-'Arabiyyat 'inda Al-Nuhât Al-Mutaqaddimîn wa Al-Mutaakhhirîn wa Al-Mu'aşşirîn (Dirâsat Al-Muqâranat)". Alfaz (Arabic Literatures

- for Academic Zealots) 7/01 (31 Mayıs 2019).
- Muhammed eş-Şâtır Ahmed Muhammed. el-Mûcezz fî Neş'eti'n-Nahv. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1982.
- Murâdî, İbn Ümmü Kâsım. Şerhu't-Teshîl. thk. Muhammed Abdünnebi. Mansura: Mektebetü Emîn, 2006.
- Nâzırü'l-Ceyş, Muhibbuddin Muhammed b. Yusuf b. Ahmed. Temhîdu'l-kavâid bi şerhi Teshîli'l-fevâid. thk. Ali Muhammed Fâtır vd. 11 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 2007.
- Nâyif b. Nehâr. Mukaddime fî ilmi'l-mantık. Katar: Müessesetü v'ay, li'd-Dirâsât ve'l-Ebhâs, 2012.
- Safedî, Selâhaddin Halil b. Aybek. el-Vâfi bi'l-vefeyât. thk. Ahmed el-Arnâvut vd. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ-i Turâs, 2000.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celaluddin. Husnu'l-Muhâdara fî Tarîhi Mısır ve'l-Kahire. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye, 1967.
- Tekin, Selim. Ebu Hayyân el-Endelûsî ve Arap Gramerindeki Yeri. Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Turan, Abdülbaki. "İbn Mâlik et-Tâî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 20/169-170. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Türker, Ömer. "Tarif". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 40/28. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yiğit, İsmail. "el-Melikü'l-Eşref, Şa'bân". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 29/66-67. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Zeccâcî Ebu'l-Kâsım. el-İdâh fî 'ileli'n-nahv. thk. Mazin el-Mübârek. Beyrut: Dâru'n-nefâis, ts.
- Ziriklî, Hayruddin b. Mahmud b. Muhammed. el-'Alâm. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Malâyîn, 15. Basım, 2002.